

Črt Močivnik

PODOBA ROMOV V SLOVENSKI KRATKI PRIPOVEDNI PROZI OB KONCU 19. STOLETJA IN V PRVI POLOVICI 20. STOLETJA¹

Prisotnost Romov kot literarnih likov sega v začetek (posvetne) slovenske književnosti, tematsko in motivno pa so podobe prisotne v vseh obdobjih, tudi v sodobni slovenski prozi. V prispevku obravnavamo literarno upodobitev Romov v slovenski kratki pripovedni prozi. Raziskava o literarnih ubeseditvah Romov izhaja iz meddisciplinarnih oz. kulturoloških vidikov in je zasnovana na teoriji diskurza in preučevanju literarnih stereotipov ter podob Drugega.

1 Uvod

Raziskave literarnih upodobitev Romov sovpadajo s smernicami Evropske unije, ki poudarja pomen večkulturnosti,² tj. spoznavanje in sobivanje različnih kultur. Multikulturalizem³ je po mnenju številnih vodilnih zahodnih evropskih politikov propadel, integracija priseljencev, tudi skozi izobraževalni sistem, je bila neuspešna. Vendar, multikulturalizem je danost, trenutno stanje, ki se mu ni moč izogniti. Zaradi demografskih težav večine evropskih držav je priseljevanje neizogibno in bo še bolj intenzivno. Po mnogih raziskavah so Romi etnična manjšina, ki je uvrščena na dno hierarhične strukture etnične stratifikacije. So marginalna etnična skupina, ki jih zadevajo procesi diskriminacije in segregacije. V odnosih z večinskim prebivalstvom se velikokrat pojavljajo nesoglasja, ki vodijo v odprt konflikt, tudi zaradi vse večjega naseljevanja znotraj urbanih prostorov. Tako (p)ostajajo družbene reprezentacije Romov oz. njihova literarna upodobitev predmet številnih razprav sodobnega časa.

V pregledani literaturi, ki smo jo določili s pomočjo bibliografije Gregorja Kocijana *Slovenska kratka pripovedna proza 1919–1941*, korpusa *Nova beseda* in *Digitalne knjižnice Slovenije*, so Romi poimenovani večinoma kot »ciganik«,⁴ z izrazom, ki ima danes predvsem negativno konotacijo. V političnih in strokovnih krogih se že več kot tri desetletja uporablja uradni izraz Rom. Izraz »Cigan« je nadomeščen z izrazom Rom v večini novejših slovenskih »romoloških« razpravah (Štrukelj 1991, 1999; Šiftar 1999). Po mnenju antropolinje Alenke Janko Spreizer je raba etnonima Rom nenatančna, ker daje vtis, da obstaja v Sloveniji homogena skupina Romov in ker ni pojasnjeno razmerje med Romi in Sinti. Ugotavlja, da je bila slovenska »romologija« tesno povezana z nacionalnim gibanjem za emancipacijo Romov v bivši

Jugoslaviji, ki je na svetovnem kongresu leta 1971 sprejelo odločitev, da se za splošno etnično poimenovanje uporablja pojem Rom. Slovenskim »purističnim romologom« očitno, da niso seznanjeni s sodobnejšimi študijami, kot so npr. angleške romske študije, ki proučujejo tudi druge »ciganske« skupine. Tako se npr. v Angliji poimenovanje »Cigan« ne nadomešča avtomatizirano z besedo »Rom«. Jankova se s slovenskimi »romologi« načeloma strinja, da je izraz »Cigan« slabšalen (Janko Spreizer: 2002: 104–110).

2 Teoretska izhodišča

Novejše metode in teorije ponujajo različne poglede na razumevanje literature. Enega od možnih odzivov na krizo literarne teorije ponudi Marko Juvan. Meni, da se lahko literarna teorija preuredi kot *teorija literarnega diskurza*. Na podlagi teorij diskurza in njihovih zvezah z literarno vedo zapiše:

Če literaturo razumemo kot diskurz, se nam literarno besedilo pokaže kot dinamičen, odprt izsek iz navzkrižnih procesov porajanja, razumevanja in obdelovanja pomenov, ki nastajajo v zgodovinskih mrežah medosebnih, medjezikovnih, medbesedilnih in sociokulturnih razmerij, torej znotraj družbene interakcije. /.../ Če gledamo na literarno besedilo kot na element diskurza, ga predvsem ujamemo v njegovi medbesedilnosti, večglasju: v njegovih jezikovnih strukturah razpoznavamo odtise psihičnih in socialnih semiotičnih procesov – predelave tujih govorov, vzgibov telesa in nezavednega. /.../ Literarno besedilo tako opazujemo v »areni življenja«, v njegovi zgodovinskosti in družbenosti (Juvan 2006: 49).

Pojem *diskurz* so sredi 20. stoletja razširili mnogi znanstveniki in misleci (npr. Lacan), najpomembnejšo transformacijo je izvedel Michel Foucault. Diskurz opredeli kot celoto izjav, ki izhajajo iz iste diskurzivne formacije; diskurz ne formira retorične ali formalne enotnosti, ki je neskončno ponovljiva. Diskurz je tako zgodovinski fragment in predstavlja enotnost in diskontinuiteto v sami zgodovini, diskurzivne formacije pa med drugim omogočajo modificiranje in prerazporejanje področja zgodovine idej. Foucault omenja tudi »diskurzivno prakso«, ki je »celota anonimnih, zgodovinskih stavkov, vselej določenih v času in prostoru, ki so v neki epohi in za dano družbeno, ekonomsko in geografsko ali jezikovno okolje definirali pogoje izvajanja izjavljalne funkcije« (Foucault 2001: 121–128). Teorije diskurza⁴ so izrazito interdisciplinarne in se povezujejo s spoznanji družboslovno-humanističnih disciplin, kot so filozofija, lingvistika, sociologija, psihologija in druge. Tako kot pri poimenovanjih je tudi pri določitvi razpravljalnega polja teorij diskurza opaziti nepoenotenost. Za naš vidik raziskovanja bomo v zvezi s Foucaultom uporabljali izraz *analiza diskurza*, tj. v smislu pojmovanja diskurza kot kompleksa izjav, podrejenih sicer zgodovinsko spremenljivim, vendar vsakokratnim družbenim pravilom.

S preučevanjem literarnih stereotipov in podob Drugega se ukvarja imagologija.⁵ Že v začetnem razvoju je bila zastavljena kot interdisciplinarna veda, njeno polje raziskovanja pa je literatura. Raziskuje podobe Drugega v neki literaturi, ki so lahko pozitivne ali negativne, hkrati pa je njeno literarno gradivo uporabno npr. tudi v zgodovini in sociologiji. Ugotavlja predvsem stereotipne podobe posameznega naroda v določeni književnosti, jih skuša pojasniti, sočasno pa jih primerja s stereotipnimi podobami drugih narodov v isti literaturi. Povedano drugače – literarna imagologija se ukvarja z odnosom Jaza do Drugega: »Jaz opazuje Drugega in podoba o drugem nosi podobo

¹ Razprava je nastala v okviru podiplomskega študija pod mentorstvom red. prof. dr. Jožice Čeh Steger (Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru).

² Politična stališča glede razumevanja večkulturnosti so se v Evropi v zadnjih letih precej zaostriala; številni zahodni politiki menijo, da je multikulturalizem propadel (nemška kanclerka Merkel, britanski premier Cameron, francoski predsednik Sarkozy idr.); stapljanje z nacionalno kulturo je boljša rešitev. Najbolj odmeven primer nespoštovanja evropske zakonodaje sega v leto 2010, ko je francoski predsednik Sarkozy ukazal izgnati iz Francije bolgarske in romunske Rome, ki so živeli v nelegalno zgrajenih naseljih. Naletel je na oster odziv Evropske unije.

³ Multikulturalizem temelji na ideji socialne pravičnosti. Ob upoštevanju politične in družbene realnosti se je v praksi oblikoval kot iskanje načina, da se vsem ljudem, tudi tistim iz ranljivih skupin, zagotovi prijazno življenjsko okolje. Najprej je bil osredotočen na migracijsko etnične vsebine, potem pa se je razširil na ostale pripadnike ranljivih skupin in prek kulturnih manjšin (Lukšič Hacin 1999).

⁴ V Slovarju slovenskega knjižnega jezika (dostopno 1. 8. 2012 na <http://bos.zrc-sazu.si/sskj.html>) je izraz »cigan« opredeljen z dvema pomenoma, in sicer kot 1. pripadnik iz Indije priseljenega ljudstva, navadno brez stalnega bivališča; 2. (slabšalno) zvit, lahkomišel ali malopriden človek. Izraza Rom ne najdemo niti v Leksikonu Cankarjeve založbe (1994) niti v Velikem splošnem leksikonu DZS (1997), je pa naveden v Slovenskem pravopisu (2001). Težave pri poimenovanju so očitne: z izrazom Rom ne pokrijemo celotnega pomenskega polja besede Cigan/cigan, slednji pa je z vidika današnjega pojmovanja nesprejemljiv, ker je slabšalen. Ko bomo povzemali splošne ugotovitve, bomo uporabljali izraz Rom, v konkretnih primerih v literarnih besedilih pa tisti izraz, ki je zapisan (prevladuje izraz Cigan/cigan). Če bo izraz Cigan/cigan rabljen slabšalno, ga bomo zapisali v narekovajih. Upoštevajoč pravopisna pravila, se etnonim Cigan piše z veliko začetnico, vendar bomo, ko bomo navajali posamezne primere iz besedil, upoštevali prvotni zapis.

⁴ Alenka Koron opozarja, da se raznovrstnost teorij diskurza odraža že v različnih poimenovanjih. Tako npr. Tomo Virk (1999) uporablja edninsko poimenovanje – teorija diskurza, množinsko obliko – teorije diskurza pa zasledimo v angleški in nemški različici (theories of discourse – Macdonell, Torfing in Diskurstheorien – Link, Fohrmann, Gerhard idr.). Pojavlja se še tretje poimenovanje – analiza diskurza (celo teorija analize diskurza). Slednje izvira iz francoskega termina analyse de discours, s katerim so poimenovane v Franciji nastale poststrukturalistične smeri poznih 60. in 70. let (najvidnejši predstavniki so Roland Barthes, Julia Kristeva, Jacques Lacan, Mihail Bahtin, Jacques Derrida, Michel Foucault idr.) (Koron 2004: 98, 99).

⁵ Imagologijo je zasnoval Jean-Marie Carré, profesor na Sorboni, ki je leta 1932 izdal monografijo o pisateljih in francoskih popotnikih v Egiptu. Njegove ideje je prevzel in uveljavil Marius-François Guyard. Pojem imagologija se je udomačil in prevzeli so ga francoski komparativisti, zlasti Daniel Henri Pageaux. Prvi, ki je na Slovenskem omenjal francosko imagologijo, je bil pokojni slavist Jože Pogačnik, izraz imagologija pa je pri nas najprej uporabil profesor Evald Koren leta 1990. V zadnjem desetletju je izšlo precej pomembnih študij, ki jih je v imagološko berilo Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti zbral in uredil Tone Smolej, trenutno vodilni imagolog v slovenskem prostoru (Smolej 2005: 9, Dukić 2009: 5, Leerssen 1999: 408).

o tem Jazu, ki opazuje, govori in piše« (Pageaux 2005: 11). V tem kontekstu dojemamo romsko kulturo, ki je precej svojstvena, v razmerju do slovenske kot »drugo« oz. »drugačno«. Ključna pojma v okviru naše raziskave s področja imagologije sta *podoba* in *stereotip*.

Literarna imagologija kot panoga primerjalne književnosti poskuša biti vse-skozi aktualna, včasih tudi provokativna, usmerja nas k razmišljanju, kako bolje razumeti lastno podobo in podobo drugih. V slovenskem literarnem prostoru je v zadnjem desetletju izšlo precej literarnih del, ki nam nudijo raznoliko paleto podob, ki so odraz trenutnega družbeno-političnega stanja (npr. podoba Romov, državljanov bivše republike Jugoslavije itd.). Seveda (stereotipnih) podob ne moremo posploševati, saj so opazna precejšnja razhajanja med t. i. »literarno podobo« in »stvarno podobo«. In prav slednje je glavna naloga imagologije – z vključitvijo družbenih, zgodovinskih in kulturnih vprašanj poiskati prave odgovore.

Študije⁷ o Romih na Slovenskem, zlasti s socialnoantropološkega vidika so številne in ponujajo prenos vednosti iz »romologije« v druge diskurze o Romih. Socialnoantropološke študije Romov nam bodo pomagale osvetliti razumevanje različnih literarnih podob Romov in njihovih identitet; koliko so literarne upodobitve Romov izraz stereotipov in predsodkov; v kolikšni meri so le-te konstrukti določenih družbenozgodovinskih, verskih, moralnih, ideoloških, političnih, kulturnih, pokrajinskih kontekstov, ki se vpisujejo v literaturo, in v kolikšni meri presegajo omenjene družbenozgodovinske določilnice ter razbijajo še danes močno zasidrane predsodke in stereotipe o Romih.

3 Podoba Romov

Prisotnost Romov kot literarnih likov sega v začetek (posvetne) slovenske književnosti, tematsko in motivno pa so podobe prisotne v vseh obdobjih, tudi v sodobni slovenski prozi. Pojavljajo se v literaturi Antona Tomaža Linharta (*Ta veseli dan ali Matiček se ženi*, 1790), Josipa Jurčiča (*Jurij Kozjak*, 1864), Janeza Trdine (*Črtice in povesti iz narodnega življenja – Cigani Brajdiči*, 1873), Janeza Mencingerja (*Abadon*, 1893), Ivana Cankarja (npr. *Potepuh Marko in kralj Matjaž*, 1905; *Krčmar Elija*, 1911; *Grešnik Lenart*, 1921), Ivana Tavčarja (*Visoška kronika*, 1919), Miška Kranjca (*Življenje*, 1932; *Strici so mi povedali*, 1974), Bratka Krefta (*Cigani*, 1961), Magde Stražišar (*Ciganka*, 1974), Ferija Lainščka (*Namesto koga roža cveti*, 1991; *Nedotakljivi, mit o Ciganih*, 2007) idr.

Podoba Romov v pregledani slovenski kratki pripovedni prozi se odraža kot kolektivni spomin tedanje slovenske družbe, ki je pogosto ambivalenten – romski liki so prikazani v črno-beli podobi. Moški literarni liki posegajo po slovenski, zanje tuji lastnini in predstavljajo negativno podobo – tako z značajskega kot moralnega vidika. Ženski literarni liki so njihovo nasprotje, s svojo »cigansko« lepoto vzbujajo pozornost, a v sebi skrivajo tudi prebrisano in škodoželjnost (npr. lik vedeževalke).

Pregled slovenske kratke proze glede poimenovanja »cigan/ciganka« kaže, da izraz označuje poimenovanje za literarni lik romskega rodu in kletvico/slabšalno oznako – tj. pejorativna poimenovanja, ki jih je v pregledani literaturi mnogo. Navajamo nekaj primerov:

⁷ Osrednji raziskovalci romskega življenja v 20. stoletju na Slovenskem so Vanek Siftar, Pavla Štrukelj in Mladen Tancer. Socialnoantropološki pogled na Rome poda Alenka Janko Spreizer v monografiji *Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom; Znanstveni rasizem v raziskovanju Romov* (2002), v kateri je predstavila rezultate in opažanja lastnega terenskega dela med Romi v prekmurski Pušči v letih 1995–2000.

Videlo se ji je, da že davno ne spada več v cigansko družbo in da ni v njej ciganske krvi. Če je ni ukradla ta ciganska drhal, katero je zdaj prav sovražila. (Milka Adamič, 1932: Osveta ciganke)

Ta sovjat ni vredna usmiljenja! Vse cigane bi postavil pred puško, če bi bilo po mojem! (Jože Dular, 1939: Cigani)

»Lenobe ciganske!« je včasih zamrmral stari Repič; »Golazen ciganska!« (Alojzij Remec, 1922: Cigan)

Kaj so cigani in kaj delajo? Cigan je kovač, drvar, godec, plesalec itd. Povsod in zmiraj pa je bil cigan in bode – tat. Njegov prigovor pravi: »Krasti ni sramota, a zasačen biti, kadar kradeš, to je sramotno.« In drugi prigovor: »Krasti je laglje nego delati.« (N., 1883: Cigani)

... Da se upa tak raztrganec [cigan] zadrževati poštene ljudi; Kaj vam je bilo neki zmešalo pamet, da ste šli kupčevat s ciganom, vedoč vendar, da cigan nikoli nič prida ni. (Mihael Opeka, 1889: Cigan je Cigan)

Nekateri priporočajo, naj bi se bolj odraščeni udje te sovjati zaprli do smrti v kaki posilni delavnici, njihovi otroci pa dali v rejo in skrb poštenim kmetom in rokodelcem. /.../Po moji misli bi se znebili te hudodelne sodrge z najmanjšimi stroški in sitnostmi in najbolj temeljito, da jo prepodi višja oblast brez milosti in odlašanja iz dežele. (Janez Trdina, 1957: Cigani Brajdiči)

V pregledani literaturi je prisotna tudi barvna simbolika, ki z barvnimi epiteti poudarja zunanji videz Romov (npr. »črne oči«, »črna polt«, »beli zobje«). Z metaforičnimi podobami⁸ se pri bralcu ustvari živost predstave, v nekaterih delih je prevladujoča stilno-retorična figura. Vizualizacijo Romov, njihovo percepcijo in vpliv ponazarjajo sledeče primere in metafore:

»O cigani, kako so me ociganili«, »/.../da so ga obirali po cigansko« (Cankar 1973: 10).

»Jakob je v resnici ciganil po svetu« (Remec 1922: 122);

»In rjavo telo je mačje spretno švigalo mimo vseh ovir.« (Kajč 1935: 22);

»Torej prinašate ciganskega princa h krstu« (Beličič 1935: 165);

»/.../ki so se ji zasvetili beli zobje kakor lačnim volkovom« (Kajč 1935: 16);

»/.../da so se bliskali beli zobje in iskriale oči kakor dve zvezdi« (Remec 1922: 114).

3.1 Izvor Romov

Pavla Štrukelj je način življenja Romov v slovenskem prostoru v monografiji *Romi na Slovenskem* (1980) predstavila celostno: njihov izvor, umeščanje Romov v slovenski prostor, dejavnosti in poklice Romov, njihove prehranjevalne navade, obleko, običaje, navade, odnos do vere, verovanja, znanje ljudskega zdravilstva itd. Literarne upodobitve Romov smo presojali tudi z vidika posameznih »tematskih polj«, kot jih je predstavila Štrukljeva.

Posebno mesto v slovenski pripovedni prozi glede poznavanja romske tematike pripada raziskovalcu in pisatelju Janezu Trdini, ki je gradivo o Romih na Dolenjskem zbiral več let. V deseti knjigi zbranega dela *Črtice in povesti iz narodnega življenja* (1957), ki jo je uredil in z opombami opremil Janez Logar,⁹ je zapisana črtica *Cigani Brajdiči*, ki je nastala na osnovi zbranega gradiva, medtem ko je Trdina stanoval v Bršlinu (1867–1870).

Sredi 19. stoletja, ko je nastopilo izjemno zanimanje za raziskovanje romskega jezika in ugotavljanje prvotne domovine Romov, je jezikoslovec A. Friedrich

⁸ V zgodovini teoretskega razmišljanja o metafori so se izoblikovali različni pogledi na metaforo, na splošno govorimo o substitucijski, primerjalni, interakcijski in kognitivni teoriji metafore (Čeh 2005: 76). O podobi, metafori in simbolu je podrobneje pisala Jožica Čeh Steger v monografijah *Metaforika v Cankarjevi pripovedni prozi* (2001) in *Ekspresionistična stilna paradigma v kratki pripovedni prozi 1914–1923* (2010).

⁹ Logar v opombah navaja, da je prvi zapis črtice nastal v prvi polovici leta 1873. Trdina se v njem še »sklicuje na 1. del Miklošičeve razprave o ciganskem jeziku, ki je izšel leta 1972, ne navaja pa še poznejših delov te razprave iz let 1873–1881; prav tako v prvem delu Trdina še ne omenja podrobnosti o naselitvi Ciganov na ruprčvrškem svetu, ki si jih je zabeležil jeseni 1973. /.../ V celoti pa je ta zapis, če suponiramo, da je od prvega res izgubljena ena sama pola, skoraj za tretjino obsežnejši. /.../ Iz vsega tega sklepam, da je nastala druga redakcija črtice po letu 1879« (Logar v Trdina 1957: 401).

Pott znanstveno preučil romski jezik in na podlagi ugotovitev sklenil, da Romi izvirajo iz Indije (Štrukelj 1980: 24; Štrukelj 1999: 124). Vprašanje romskega izvora zasledimo v številnih pripovednih delih, kjer pisci potrjujejo ali zavračajo navedeno ugotovitev. Tako se Janez Trdina v črtici *Cigani Brajdiči* sprašuje:

Kako neki se je moglo izcimiti krivo mnenje, da so Cigani Afričani? Cigani sami so ohranili starodavno sporočilo, da so stanovali njihovi dedi v Egiptu in so morali zapustiti to blagoslovljeno deželo zaradi težkega greha. /.../Cigani so Azijani in Indijani, ne pa Afričani in Egipčani. Cigani imajo rjavo in zagorelo lice kakor tudi mnoga druga indijska plemena. /.../Cigani govore lomsko narečje indijskega jezika (korenine arske) (Trdina 1957: 8).

O romskem izvoru in znanstvenih potrditvah beremo tudi v pripovedi *Cigani* (I. T. 1886):

V obče se je mislilo in mnogi mislijo še zdaj, da so cigani potomci starih Egipčanov. Nu učenjaki so se jeli v novejši dobi mnogo bolj zanimati za cigane in njihovo pradedovino ter so tudi dokazali, da cigani Egipčanom niso sorodni, ker jim je jezik različen od jezika, katerega so govorili stari Egipčani. /.../A danes nam je pa znano, da so cigani plemena hindostanskega (indijskega) (I. T. 1886: 34).

3.2 Odnos do vere, izročilo družinskih tradicij

Številne zgodbe, ki so ohranjene med dolenskimimi Romi, pripovedujejo o romskih prednikih, ki so se razkropili po vsem svetu zaradi božjih kazni, ki so jim pripisane. Z razseljevanjem po svetu so sprejemali različno vero, v Sloveniji po večini pripadajo katoliški in pravoslavni; v Prekmurju, kjer je razširjena protestantska vera, je Romi niso sprejeli. Nasploh so Romi do vsake vere brezbrizni, nasprotno je pri pogrebnih svečanostih navzoč katoliški duhovnik. Ostalih verskih obredov se ne udeležujejo, z izjemo »žeganja« (Štrukelj 1980: 225–229).

Odnos Romov do vere potrjujejo naslednji zapisi:

Vere nimajo Cigani pravzaprav nobene. Med Turki pravijo, da so mohamedovci, med kristjani da kristjani. /.../Starejši Cigani dobe po pridigah, ki jih včasih ujamajo, nekoliko temnih pojmov o krščanski veri, mlajši pa ne znajo čisto nič, razen slovenskega očenaša, ki se ga morajo naučiti vsi Cigani že zato, ker brez njega ne bi mogli beračiti (Trdina 1957: 14).

Cigani, kamor koli pridejo, pripoznajo ono vero, katera je v tistem kraju obična, a večina jih vendar nema nobene vere (Ferdo V. 1875: 118).

Kri se ne da utajiti in če cigan ni rojen za plug, tudi za našo vero ni! /.../Ne verjamem, da bi kdaj postal cigan dober krščanski človek. /.../Nikoli ni mislil [župnik Gašper], da bodo ciganske glave tako trde za božjo besedo (Dular 1939: 136).

Trdina zapiše tudi hudomušno »cigansko variacijo« očenaša, ki mu jo pove romski deček:

Cigan vidi na paši skakati konjička in ga ukrade. Cigan vidi v mlaki plavati račico in jo ukrade. Cigan vidi na dvorišču grebsti kokoško in jo ukrade. Cigan vidi viseti v kozolcu ovskva in ga ukrade. Cigan vidi na ograji sušiti se srajco in jo ukrade. Cigan vidi na njivi rjaveti plug in ga ukrade (Trdina 1957: 15).

Izjemnega pomena v romski kulturi je izročilo družinskih tradicij in verovanj ob pomembnejših dogodkih, kot so rojstvo, poroka, smrt, pogreb itd. Tako je izročilo prednikov ob raznih življenjskih dogodkih, kot je npr. rojstvo otroka,

zaslediti v številnih zapisih, tudi v literarni upodobitvi. Štrukljeva izpostavi splošno znano družinsko izročilo Romov, da naj se otrok rodi zunaj doma. Znano je, da so ženske rojevale na poti, v gozdu, pri kmetih; če so rodile v domačem šotoru, so ga zažgali, prav tako vse stvari, ki jih je uporabljala porodnica. Zanimivo je, da se o porodu v družini niso pogovarjali. Pogosto je bila mati z otrokom ločena od družine še kakšen mesec po porodu (Štrukelj 1980: 201). O romski porodnici in nadaljnji usodi otroka piše tudi Trdina. Povzema splošno ugotovitev, da so si mlade matere porodne slabosti in izčrpanosti omilile z žvečenjem tobaka:

Kadar Ciganka porodi, ne leži po cel teden in se ne pase s kuretino. Vstane že precej prvi dan, si naberači nekoliko čikov in se z njimi tako okreпча, da ji prejde vsa slabost. Otroku poišče bolj premožnega botra, da več pade. Če je količkaj mogoče, pa ga da krstiti večkrat, ker se dobi od treh, štirih botrov več darov nego od enega (Trdina 1957: 15).

O krstu romskih otrok govorijo pripovedi *Cigani* (l. T. 1886), *Kako je cigan h krstu nosil* (Bolka 1927) in *Cigani* (Beličič 1935). Štrukljeva navaja, da zapisi v matičnih knjigah iz preteklosti pričajo, da dajo Romi svoje otroke po večini krstiti. Otroku dajo ime takoj po rojstvu, h krstu pa ga nesejo šele čez nekaj mesecev. Odločitve za krst izvirajo iz različnih motivov, npr. botri obdarujejo novorojenčke z bogatimi darovi; nekateri Romi pa so bili mnenja, da bodo otroci bolj srečni in uspešni (Štrukelj 1980: 228). Romi so botra velikokrat izbrali naključno, kakšnega novorojenčka pa zaradi osebnih koristi odnesli h krstu tudi večkrat:

Kadar je pri ciganih krščenje, navadno ponese oče sam otoka h krstu in kogar koli sreča na potu, tega naprosi za kuma (botra). Naravno je, da se vsak brani, kolikor zna in more, od tega kumstva; kajti ako se pokumiš s ciganom, nikoli se ga ne moreš več otresti (l. T. 1886: 34).

V črtici *Cigani* se župnik z Romi ne razume, ker »neustaljeni rod prispeva vsako leto visok odstotek nezakonskih otrok« (Beličič 1935). Župnik se razburja, ker sta k njemu prišli Rominji, ki želita krstiti otroka:

»Je zakonski ali nezakonski?« »Nezakonski, lepo prosim ...« »Da, tak kot vsi cigani. Kdaj se je pa rodil?« »Dva dni po božiču, prosim, gospod,« je naglo odgovorila ciganka. Tedaj pa je bilo župniku že dovolj: »A tako! Torej prinašate ciganskega princa h krstu deset dni po rojstvu! Imenitno! Čez leto dni bi ga rajši prinesli!« (Beličič 1935).

O kopici otrok v romski družini in težavah glede krsta beremo tudi v ironični pripovedi *Kako je cigan h krstu nosil*. Zaradi časovne stiske je bil botrov otrok kar cerkovnik. Župnik prične z obredom in začuden vzklikne:

»Gregor, kakšnega novorojenčka si pa prinesel, saj ima vendar že zobi?!« Gregor ni bil v zadregi, ampak se je brž oprostil: »Naj ne zamerijo, gospod župnik, v temi sem jih zamenjal, ta je lanski. Malo naj počakajo, prosim, takoj prinesem pravega« (Bolka 1927).

Glede poroke¹⁰ so veljale pri Romih posebne zakonitosti, ki se v današnjem času opuščajo. Romski starešina je imel pravico, da je odločal o (ne)združitvi mladih parov v posameznih družinskih skupnostih. Poroka je za mlade romske ljudi zelo pomemben dogodek, vendar se v današnjem času avtoriteta starešine izgublja, mladi si, kot je to značilno tudi za druge narode v večini evropskih državah, svobodno izbirajo bodočega partnerja. Romologi poudarjajo, da je izročilo ženitovanjskega obreda kljub modernemu načinu

¹⁰ Motiv lepega ciganskega dekleta in poroke z »neciganskim« moškim zasledimo v Cankarjevem delu *Potepuh Marko in kralj Matjaž* (1905). Potepuh Marko je sanjal, da ga je ugrabil kralj Matjaž. Iz sna ga je prebudila »sključena ciganka« in ga odpeljala v tabor, kjer se je zaljubil v prelepo cigansko dekle in se z njo poročil.

življenja in svobodnemu odločanju še ohranjeno pri vseh naših romskih skupinah (Štrukelj 1980: 206). Ustnemu pričevanju o poteku ženitovanjskega obreda – svatbe v gozdu – pritrjuje Trdinov zapis:

Znan mi je samo en primerljaj, da se je dal Cigan poročiti v cerkvi po krščanski šegi. /.../Stari in splošni običaj je pri Ciganih tak, da opravi vso poroko starešina. Poroka se vrši na planem pod milim nebom. /.../[Poglar] Miha da znamenje, nevesta skoči čez jamo, ženin za njo. V skoku jo mora ujeti za kito. Ako zgreši, nastane med svati strašno zasmehovanje in roganje. Ali ona že pazi, da se to ne zgodi lahko. Ženin in nevesta se postavita zdaj pred poglavarja in se primeta za roke. Miha dene nanje lonec, ga razbije s palico na drobne kosce in zakriči s slovesnim glasom: »Kadar bode iz teh črepinj zopet cel lonec, se smeta ločiti svobodno, prej pa nikdar na vekomaj.« S tem je poroka dokončana in na kakem bližnjem podu se začne svatba (Trdina 1957: 16).

Sestavni del življenja je smrt, ki si jo Romi sicer razlagajo kot naravni pojav, hkrati pa so s smrtjo povezana številna verovanja. Kočevski Romi imajo navado, da ob smrti družinskega člana izlijejo vedro vode in s tem preprečijo žejo umrlega na drugem svetu. Navada dolenjskih Romov je tudi, da dajo umrlemu v krsto njegove najljubše predmete (denar, cigarete, tobak, vžigalice, steklenico, palico itd.). Štrukljevi dejstva, da Romi ne trpijo dolgotrajnih bolnikov, ni uspelo pojasniti in potrditi. Pravi, da tudi starejši Romi ne poznajo takega primera, kot ga zapiše Trdina: »Če se bolezen predolgo vleče in se vidi, da ni rešitve, stopi bolniku kak močen Cigan za vrat in ga zaduši. Tako se sploh pripoveduje, dasiravno Cigani to taje« (Trdina 1957: 18).

Pogrebnim opravilom pri romskem mrliču v 2. polovici 19. stoletja je prisostvoval Trdina osebno in ob tem zapisal:

Videl sem Cigana na mrtvaškem odru. Zavit v cunje je ležal pod razpeto plahto na golih tleh, glava mu je bila nekoliko privzdignjena in je slonela na kamenu. Za nadržje so mu vtaknili lojeno svečo. Miha je šel po kaplana, da mrliča blagoslovi in spremi do pokopališča. Ko so Cigani duhovna zagledali, so prižgali lojeno svečo in začeli žalovati, to je tuliti, zaganjati se sem ter tja in poskakovati krog odra. Ciganke so se tudi po tleh metale, tolkle na prsi in lasale. Drugih pogrebnih navad nisem mogel niti videti niti zvedeti (Trdina 1957: 18).

Romi mu v pogovoru zaupajo svoje videnje smrti: »Če nam kdo umrje, oznanimo smrt, kakor veli postava, za vse drugo pa se malo brigamo. Nas ne veseli, da leži Cigan med Kranjci na pokopališču, niti nas ne boli glava, če zgnije sam v kaki hosti pod bukovo korenino. Mi moramo za žive, za mrliča skrbe črvi« (Trdina 1957: 19).

3.3 Poklici, hrana in zdravilstvo

Romi imajo tudi svoje tipične poklice (ali so jih v preteklosti vsaj imeli) oz. dejavnosti, s katerimi se preživljajo: (bili) so kovači, brusači, dežnikarji, plehtarji, drobilci kamenja, prekupčevalci konj; ukvarjajo se tudi z beračenjem in zbiranjem starega železa. Matični vpisi podajajo natančne podatke o pojavu Romov kovačev v Beli krajini in na Dolenjskem v 19. stoletju in na začetku 20. stoletja (RMK, Črnomelj, Metlika, Vinica, Kočevje, Šentjernej). O tej dejavnosti zasledimo v pregledani literaturi nekaj zapisov:

Cigani so izvrstni kovači in to rokodelstvo bi jih lahko prehranilo, ko bi se ga držali stanovitno in pošteno in bi si omislili dobro pripravo. Orodja imajo kaj malo in še to ne velja dosti. /.../Ljudje so z delom prav zadovoljni, ali kaj, ko jih pa tatinska trma

prijemlje tudi v kovačnici. Če jim da kdo kaj popraviti, mu prvi pot naredo in dajo nazaj, drugi pot že malokdaj, tretji pot pa gotovo nikoli ne (Trdina 1957: 33).

Cigan je kovač, ključaničar, drvar, piskrovezec, godec, plesalec, glumač, konjski in pasji izurjevalec, v novejši dobi, posebno v oddaljenih krajih, tudi krčmar, konjski trgovec in konjederec. Povsod in zmiraj pa je bil cigan in bode – tat (N. 1883: 74).

Hrana v romskih družinah je preprosta, posebnost Romov je, da radi jedo meso, zlasti svinjino in ježevo meso (v prehrani pomeni pravi posladek). V Prekmurju je bila med Romi še pred približno štirimi desetletji navada, da so nekatere družine pobirale tudi poginjene prašiče. Nekatere romske družine, predvsem na Dolenjskem, jedo pasje meso. Gorenjski Sinti se prehranjujejo tudi z mačjim mesom. Štrukljeva navaja, da so se v osemdesetih letih nekateri dolenjski Romi še prehranjevali z mesom poginjenih živali, po tem je bila znana družina Brajdičev v okolici Črnomlja (Štrukelj 1980: 149–150). Nekaj teh pričevanj iz 19. stoletja je zapisanih pri Trdini (Romi so sami zastrepili prašiče, da so prišli do mesa) in Ferdu V.:

Prišli so ob štirih zjutraj v Brajtenav in prosili svinjarico, da bi jim podarila tiste tri prasice, ki so ponoči crknile. Dekla veli: »Nam ni crknil noben prasec. Pogledala sem jih sinoči ob devetih, bili so zdravi vsi kakor ribe in skačni kakor žrebički.« Cigani pravijo: »Mogoče, ali danes niso več ni zdravi ni skačni ni živi.« Dekla gre vsa prestrašena gledat ain res vidi v enem svinjaku vse tri prelepe prasce mrtve. Kako so mogli Cigani to vedeti? Prav lahko, ker so jih oni sami ostrupili. Kaj drugega ni mogoče misliti (Trdina 1957: 34).

Jedo vse, kar je užitnega, nobena stvar jim ne preseda, nič se jim ne gnjusi. Kadar nimajo dosti navadnega mesa, jedo ježa, ververico, psa, mačko itd. (Ferdu V. 1875: 118).

Romske ženske imajo precej znanja tudi o zdravilnih rastlinah. Že konec 16. stoletja so Romi veljali za izjemne poznavalce zdravilnih zelišč, ki so jih nabirali na bližnjih travnikih in v gozdovih ter jih uporabljali pri zdravljenju drugih ljudi (Štrukelj 198: 194). Literarni zapisi o tovrstnem početju Romov to potrjujejo, hkrati pa nam razodevajo zdravljenje tudi znotraj romskih družin:

Kadar kak Cigan nevarno zbolji, mu kuhajo Ciganke ozdravilne zeli in ga mažejo z mastjo. To se ve, da rabijo obenem tudi zagovore in čarobije. /.../Ciganke so mi pravile, da poznajo neko zdravilo, ki človeka izleči v štiriindvajsetih urah, če mu je namreč zdravje namenjeno; ako mu ni namenjeno, pa bolnik po njem prav sladko zaspi in umrje brez najmanjše bolečine. To zdravilo, so rekle, da rabijo le v največji sili, kadar že obupajo o vseh drugih pripomočkih (Trdina 1957: 18).

3.4 Zunanja podoba in življenjski prostor

Romi izstopajo tudi po svoji zunanosti. Prepoznavni so po temnejši barvi kože, črnih laseh, zanje pa je značilen predvsem poseben način oblačenja. Štrukljeva ugotavlja, da je precej pomemben, »saj odkriva nekaj zanimivih posebnosti v zunanjem videzu, ki je pogosto neurejen in zanemarjen, vendar vesel in brezskrben; blago pa je živih in pisanih barv« (Štrukelj 1980: 179). Literarne upodobitve Romov iz druge polovice 19. stoletja in z začetka 20. stoletja so glede zunanosti precej izvirne, vendar skope, saj pogosto pričajo le o neurejenem zunanjem videzu (z izjemo svečanih dogodkov, kot je npr. poroka in poudarjene lepote mladih romskih lepotic in novorojenčkov). Navajamo nekaj opisov, kjer so poudarjeni epitetoni, ki izhajajo iz sveta čutnih zaznav in imajo predvsem označevalno funkcijo,¹¹ najbolj izraziti so barvni epitetoni:

¹¹ Nekateri epitetoni imajo na prvi pogled označevalno funkcijo, pogosto pa se pojavljajo ob predmetu, da razvijejo svet čustev, ki naj jih izzove predmet – gre za t. i. ponazoritvene epitetone (Čeh 1994: 46).

Marko se je komaj ozrl po [ciganskih] godcih, črni so bili vsi, belozobi in bujnelasi. (Cankar 1973: 97).

In lep je bil ta ciganček! Črni kodri, črne oči, črna polt, to vse skupaj tako lepo, da se je človeku smilil brhki deček (Štivanska 1900: 42).

Pred njim je stalo cigansko dekle in se smejalo, da so se bliskali beli zobje in iskrite oči kakor dve zvezdi (Remec 1922: 114).

Črni lasje, svetlikajoči se v solčnih žarkih, so ji padali preko ram in se mešali z rjavo poltjo njenega vratu in ramen (Kreft 1926: 449).

Rujave polti so bile, kuštravih las in v čudno pisani obleki (Mokriški 1909: 149, 150).

V začetku vasi je poskakalo z voz nekaj žensk z vihrajočimi, vranje črnimi lasmi, s temnorjavimi obrazi, iskrečimi in obenem smehljajočimi se očmi (Kajč 1935: 16).

Romom pomeni poleg družine *svoboda* vse, kar dokazuje predvsem njihov življenjski habitus (npr. neprestana selitev iz kraja v kraj, občutek nelagodja v zaprtih prostorih):

Zdaj pa poglejmo Cigane še v nesvobodi. Ona je zanj bolj ko za vsakega drugega človeka najhujša žalost, najtežja pokora in do malega smrt. Za črno nesvobodo smatra Cigan tudi tako službo in podložnost, ki se zdi dugim ljudem potrebna, dobra in včasih celo koristna; vse to, kar je Slovencu red in postavno stanje, je njemu ne le sužnost, ampak jetništvo v najstrašnejšem pomenu te besede. V zaporu tuli in divja brez konca in kraja, petnajstletne ječe ne bi prebil noben Brajdič. /.../V svobodi živi Cigan zdrav in vesel, če je treba, ob suhem kruhu, celo leto; zapor pa ga začne dušiti že prvi dan (Trdina 1957: 46).

Cigan ljubi prosto naravo, ne spraviš ga v hišo, spravi se ti bo sam, kadar te ne bo doma, in ti kaj ukradel (Beličič 1935).

Avtorski pripovedovalec v pripovedi *Cigani* (Bevk 1926) opazuje Rome v zaporu, ki v njem obudijo spomin na Župančičeve verze: *Dajte mi gosli, naj vam zasviram, /naj vam cigansko pesem zapojem, /naj vam izpojem, kar v srcu je mojem, /naj vam zasviram, po čem jaz umiram.* Romi so bili brez glasbil¹² in tako prikrajšani za možnost izražanja svojih čustev:

V njih nemiru se je odražalo vse, kar jim je polnilo dušo. Navajeni proste narave, nenavezani na spono sodobne kulture in civilizacije, so občutili težo ječe kot največjo grenkost svojega življenja. Njim je bila dežela premajhna, nebo prenizko in še gmajna pretesna. Zdaj pa so ždeli v ozki celici, ki jih je tiščala za vrat in jim ni dala dihati /.../Težka misel je vstajala vanje ... Kakšna je bila ta misel? Odpor proti sili, ki jih je zvezala in jim je vzela vir življenja, ki je prostost (Bevk 1926).

O zavedanju »ciganske svobode« spregovori tudi prvoosebni pripovedovalec, označen z izrazom »ciganski ženin«, v pripovedi *Ciganka Amalija*. Očara ga lepota romskega dekleta in v svoji mladostniški vnemi se odloči, da jo da primerno vzgojiti, da se bo lahko z njo kasneje tudi poročil. Zaveda se, da je kljub Amalijini privolitvi načrt neizvedljiv. »*Vedel sem, da cigan nikoli ne pozabi svoje svobode. /.../Amalija je odšla na vrt in se ni več vrnila. Svoboda je bila močnejša od ljubezni*« (Strniša 1929: 8).

¹² Miško Kranjec omenja Rome v povezavi z glasbo v romanu *Strici so mi povedali* (1974) in v povesti *Življenje* (1932).

Pripoved o romskem glasbeniku Lajošu, objavljeni pod naslovom *Nekaj ciganskih* v zbirki *Odmevi ob Muri* (Kajč 1935), je prav zaradi načina življenja in okolja, v katerem prebiva mladi Rom, še posebej izstopajoča:

Lajoš je bil nekak komet na nemirnem nebu tako različnih in vendarle kakor zvezda zvezdi podobnih si ciganskih življenj. Ni se mu bilo treba pridružiti kaki potujoči družini z vrtiljakom, ne izdelovalcem korit, brusačem in ne raznim dolgoprstnežem. Tudi se ni naselil v popolnoma ciganski vasi, nego je živel v mestu, kjer je bil njegov oče ciganski primaš¹³ (Kajč 1935: 22).

Igranje violine v širnem svetu se mu je zdelo »tako različno od ciganskega životarjenja«. Zavedal se je svoje nadarjenosti in igral je le na najmenitnejših prireditvah. Prispodoba o »ciganskem življenju« – želji po svobodi izvira prav iz igranja na violino. Lajoš želi pokazati, da zmore igrati najlepše samo na eni struni, zato preostale tri pretrga. Ob tem dejanju izreče neki gospod o »ciganskem življenju« besede, ki so sinonim stereotipne podobe literarnih ustvarjalcev s konca 19. in začetka 20. stoletja:

Trdoživo je življenje cigana; četudi ga vse preganja, zasmehuje zaradi pote-puškega življenja, veselja do njega mu nihče ne more vzeti. Svoboda v širnem svetu, to je edina struna, ki zadostuje ciganu! (Kajč 1935: 24).

4 Sklep

Podobe Romov v slovenski kratki pripovedni prozi ob koncu 19. stoletja in v 1. polovici 20. stoletja sovpadajo s podobami med večinskim slovenskim prebivalstvom takratnega časa – negativne podobe in stereotipi se odražajo v dnevnem časopisju, npr. v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*, *Domovini*, *Slovincu*, *Dolenjskem listu* idr. »Cigani«, kot so poimenovani v vsej pregledani literaturi in časopisju, predstavljajo Slovincem »nadlogo«, kmetom »kradljivce in roparje«, otrokom »strah in trepet«, vsem skupaj pa se zastavlja večno vprašanje »Kam s Cigani?«.

Ian Hancock, jezikoslovec romskega rodu, s pojmom »anticiganizem« označuje vsakršno sovraštvo Romov skozi čas, v nasprotju z antisemitizmom ne temelji na religiji, ampak izraža konflikte med Romi in neromskim prebivalstvom (Urh 2003: 160). Iz poznanih zgodovinskih dejstev in pregledane literature je opazno, da je »anticiganizem« prisoten, predvsem v dnevni publicistiki, medtem ko je v literaturi opazno zlasti nekritično povzemanje stereotipnih podob. Podobe romskih likov so med sabo različne, zlasti med spoloma. Moški literarni liki posegajo po slovenski, zanje tuji lastnini in predstavljajo negativno podobo – tako z značajskega kot moralnega vidika; njihova ravnanja služijo kot motiv strašenja otrok. Ženski literarni liki so njihovo nasprotje, s svojo »cigansko« lepoto vzbujajo pozornost, a v sebi skrivajo tudi prebrisanost in škodoželjnost. Vsem likom pa je skupno, da ne najdejo svojega prostora »pod svobodnim soncem«.

¹³V madžarskem in prekmurskem okolju vodja in prvi violinist manjše godalne skupine (SSKJ).

 Viri

- Milka Adamič, 1932: Osveta ciganke. *Domovina* 13, 124.
- – –, 1933: Ljubezen ciganke Manje. *Mariborski večernik »Jutra«* 121/122, 141.
- Vinko Beličič, 1935: Cigani. *Slovenec* 177, 165.
- France Bevk, 1926: Cigani. *Jutro* 257, 63.
- Fran Bolka, 1927: Kako je cigan h krstu nosil. *Jutro* 50, 71.
- Ivan Cankar, 1973: *Potepuh Marko in Kralj Matjaž*. *Zbrano delo* 13.
- Jože Dular, 1939: Cigani. *Mladika* 20, 136–138.
- Milan Kajč, 1935: Nekaj ciganskih. *Odmevi ob Muri*, 16–25.
- Miško Kranjec, 1932: *Življenje*. Ljubljana: Delavska založba.
- – –, 1974: *Strici so mi povedali*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Bratko Kreft, 1926: Cigani. *Ljubljanski zvon* 46/7, 449–452.
- Mokriški, 1909: Cigani. *Angelček*, 17/10, 149–151.
- N., 1883: Cigani. *Vrtec* 13/5, 73.
- Mihael Opeka, 1889: Cigan je cigan. *Dom in svet* 2/7, 141–145.
- Alojzij Remec, 1922: Cigan. *Iz moje domovine*. *Mlade povesti*, 112–125.
- Gustav Strniša, 1929: Ciganka Amalija. *Domovina* 1, 88.
- – –, 1932: Cigankino prerokovanje. *Domovina* 2, 124.
- Štivalska, 1900: Cigani. *Angelček* 8/3.
- I. T., 1886: Cigani. *Vrtec* 16/2, 33–34.
- Ferdo V., 1875: Cigani. *Vrtec* 5/8, 118–126.
- Janez Trdina, 1957: *Cigani Brajdiči*. Zbrano delo (deseta knjiga). Ljubljana: DZS.
- *Digitalna knjižnica Slovenije*. Dostopno na: <http://www.dlib.si/> [20. 2. 2012–10. 4. 2012].

 Literatura

- Manfred Beller, J. T. Leerssen, W. Nippel (ur.), 2007: *Imagology: the cultural construction and literary representation of national characters: a critical survey*. Amsterdam, New York: Rodopi.
- Jožica Čeh, 1994: *Metaforika v Župančičevi poeziji (Od Čaše opojnosti do zbirke V zarje Vidove)*. Magistrsko delo. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- – –, 2001: *Metaforika v Cankarjevi kratki pripovedni prozi*. Maribor: Slavistično društvo.
- – –, 2005: Pogledi na metaforo. *Jezik in slovstvo* 5/3–4, 75–86.
- Jožica Čeh Steger, 2010: *Ekspressionistična stilna paradigma v kratki pripovedni prozi 1914–1923*. Maribor: Filozofska fakulteta, Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti. (Mednarodna knjižna zbirka Zora, 69).
- Davor DUKIĆ (ur.), 2009: *Kako vidimo strane zemlje. Uvod v imagologijo*. Zagreb: Srednja Evropa.
- Michel Foucault, 2001: *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Alenka Janko Spreizer, 2002: *Vedel sem, da sem Cigan – rodil sem se kot Rom*. *Znanstveni razizem v raziskovanju Romov*. Ljubljana: ISH.
- Marko Juvan, 2006: *Literarna veda v rekonstrukciji: uvod v sodobni študij literature*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura.
- Gregor Kocijan, 1999: *Slovenska kratka pripovedna proza 1919–1941*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Alenka Koron, 2004: Teorije/teorija diskurza in literarna veda (I. del). *Primerjalna književnost* 27/2. 97–115.
- – –, 2005: Teorije/teorija diskurza in literarna veda (II. del). *Primerjalna književnost* 28/1. 119–133.
- J. Th. Leerssen, 1999: Old World, Old Discipline, Old Hat? *Komparatistik in Europa*. *Arcadia* 34/2.
- Marina Lukšič Hacin, 1999: *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Daniel-Henri Pageaux, 2005: Uvod v imagologijo. Tone Smolej (ur.): *Podoba tujega v slovenski književnosti*. *Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti*. *Imagološko berilo*. Ljubljana: Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- – –, 2008: *Imagološke razprave*. Ur. Maja Sunčič. Ljubljana: Institutum Studiorum Humanitatis, Fakulteta za podiplomski humanistični študij.

- Tone Smolej (ur.), 2005: *Podoba tujega v slovenski književnosti. Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti. Imagološko berilo*. Ljubljana: Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- *Slovenski pravopis*, 2001. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Vanek Šiftar, 1970: *Cigani: minulost v sedanjosti*. Murska Sobota: Pomurska založba.
- Pavla Štrukelj, 1980: *Romi na Slovenskem*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- – –, 1999: Romska kultura. *Izboljšanje položaja Romov v Srednji in Vzhodni Evropi – izzivi za manjšinsko pravo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja.
- Špela Urh, 2003: Anticiganizem v Evropi. *Časopis za kritiko znanosti*. 31/213/214 160–176. Ljubljana: Študentska založba.
- Mladen Tancer, 1990: Pogled v raziskovanja o Romih. *Vzgoja in izobraževanje romskih otrok v predšolskem in osnovnošolskem obdobju*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo. 77–84.